

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΘΩΛΩΤΟΥ ΤΑΦΟΥ

Νατάσα Ντάκουρη
Αρχαιολόγος

Το ζήτημα της προέλευσης του θολωτού τάφου έχει απασχολήσει αρκετούς μελετητές, και το ερώτημα, αν έχει κρητική, ηπειρωτική ή άλλη καταγωγή, συχνά εμπλέκεται στο γενικότερο θεωρητικό πρόβλημα που έχει σχέση με τον βαθμό και το είδος της εξάπλωσης του μινωικού πολιτισμού στο Αιγαίο του τέλους της Μέσης και της αρχής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού¹.

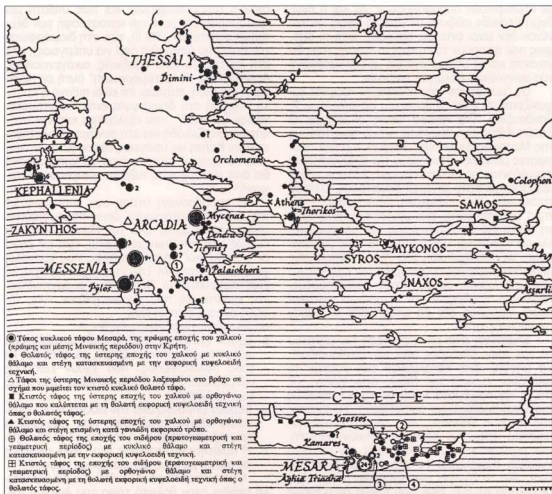
Η τεχνική της εκφορικής δόμησης, η τόσο χαρακτηριστική για τους θολωτούς τάφους, δεν έχει βρει εφαρμογή μόνο στο Αιγαίο². Παραδείγματα ταφικών μνημείων με εκφορική θόλο αποτελούν εκείνα στο Orkney και το Newgrange της Αγγλίας, στη Γαλλία και στην Αίγυπτο του Αρχαίου Βασιλείου. Στην Αίγυπτο έχει χρησιμοποιηθεί μια παραλλαγή της τεχνικής σε οροφές με απότομη κλίση και μικρή διάμετρο (σε ταφικούς θαλάμους και περάσματα), όπως για παράδειγμα στην πυραμίδα του Sneferu ή του Χέπος στην Γκίζα. Κατασκευές στη Σαρδηνία, γνωστές ως "ιερά πηγάδια", που παρουσιάζουν εκπληκτική ομοιότητα³ με τους θολωτούς τάφους, οικίες στην Ιταλία, και φυσικά οι μυκηναϊκές "σύριγγες", καθιστούν σαφές ότι η τεχνική αυτή δεν εφαρμόζεται μόνο σε ταφικά μνημεία. Οι Frizell και Santillo⁴ εξηγούν την "περίεργη" ομοιότητα αυτών των θολωτών κατασκευών ως εξής: όταν το διαθέσιμο υλικό είναι η πέτρα και δεν χρησιμοποιείται συνδετικό κονίαμα ("Ξηρή τεχνική"), η κατασκευή θόλων υπακούει αναγκαστικά σε συγκεκριμένους κανόνες.

Ο κατάλογος των θεωριών σχετικά με την προέλευση του ταφικού τύπου είναι τόσο μακρός, ώστε ακόμα και μια απλή αναφορά σε όλες τις θεωρίες θα εξαντλούσε την υπομονή του αναγνώστη. Αξίζει ωστόσο να αναφερθούν ορισμένες από αυτές, προκειμένου να καταδειχθεί η ποικιλία και η διάσταση των απόψεων στο συγκεκριμένο θέμα.

Ο μυκηναϊκός θολωτός είναι ένα είδος τάφου μνημειακών διαστάσεων, που πρωτοεμφανίζεται, όσο γνωρίζουμε σήμερα, κατά την ΜΕ ΙΙΙ περίοδο στη Μεσσηνία (Οσμών Αγά), ενώ η εξέλιξη και η συχνότητα εμφάνισής του παρακολουθεί στενά την ακμή και την παρακμή του μυκηναϊκού πολιτισμού μέχρι και την τελευταία αναληψία του στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙ¹ περιόδου. Η μεγάλη γεωγραφική διασπορά του ταφικού τύπου, από την Κολοφώνα της Μ. Ασίας ως τη Σικελία και από την Πάργα ως την Κρήτη (πολύ συχνότερα απαντά ωστόσο στην Πελοπόννησο), είναι εξακρίβωμένη και ερμηνεύεται στο πλαίσιο της "Μυκηναϊκής Κίνησης" (και του απόηχού της), μιας πολιτισμικής έκρηξης που σπράζει με την επιρροή της ολόκληρη την Α. Μεσόγειο γύρω στο 1350 με 1250 π.Χ. (ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ1).

Τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά που, συνδυαζόμενα, διακρίνουν τον μυκηναϊκό θολωτό από άλλους τάφους της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο είναι: Α) Υπόγειος και κυκλικός (σπάνια υπέργειος ή μη κυκλικός) λιθόκτιστος θάλαμος, προσβάσιμος μέσω λαξευμένου δρόμου, ο οποίος οδηγεί καταφερικά σε κτιστή είσοδο. Το ανώμφη της "κουφίζεται" (όχι πάντα), δηλ. ελαφρύνεται στατικά, με τριγωνικό συνθήκος κτιστό στη λιθοβολή πάνω από το ανώμφη ("κουφιστικό τρίγωνο"). Β) Λιθνή θόλος που σκεπάζει τον ταφικό θάλαμο. Η κατασκευή της έχει γίνει "κατά τον εκφορικό τρόπο": οι κτισμένοι λίθοι σχηματίζουν κλιμακώδεις πελάτες προς το εσωτερικό δακτύλιους με ολοένα μικρότερη διάμετρο και ολοένα μικρότερο πάχος όσο το ύψος της θόλου αυξάνεται. Η όλη θόλος καταλήγει σε μια κεντρική πέτρα-κλειδί, την "αρμονία", που χιτίζεται λίγο χαμηλότερα από την κορυφή. Γ) Υμβός από χάρμα, που ενισχύει τη σταθερότητα του οικοδομήματος, κατά και μετά την ανέγερσή του, το αναδεικνύει, και ταυτόχρονα το προστατεύει από επιδρομές τμήματων, καθώς καλύπτει, εκτός από τη θόλο, την είσοδο και μέρος του δρόμου.

Η καταγωγή αυτού του ταφικού τύπου είναι ένα πρόβλημα που έχει αντιμετωπισθεί στο παρελθόν με όριες μελέτες και μακρές συζητήσεις. Ωστόσο αρκετοί μελετητές εξακολουθούν να θεωρούν τις απαντήσεις που έχουν δοθεί ανεπαρκείς. Σκαπός της γράφουσας είναι να παρουσιάσει: α. μια σύντομη αναδρομή στις συζητήσεις των εκατό σχεδόν χρόνων πάνω στο θέμα, συνοψίζοντας και συνδυάζοντας την πορεία που έχουν ακολουθήσει οι S. Hood (1960) και K. Branigan (1970) στις εργασίες τους, και β. μια κριτική αναθεώρηση ορισμένων θέσεων σύμφωνα με νεότερα δεδομένα.

1. Η γεωγραφική διασπορά του "θολωτού του Αιγαίου" (Hood 1960).

Μια από τις πρώτες προσπάθειες να δοθεί απάντηση στο ερώτημα της καταγωγής ανήκει στον Χ. Τσουντάς, ο οποίος συσχετίζει τους τάφους του ΠΚ II νεκροταφείου της Χαλανδριανής της Σύρου με τους μυκηναϊκούς θολωτούς. Οι τάφοι της Χαλανδριανής έχουν τοιχώματα χτισμένα σε υποτυπώδεις "δακτυλίους" από πλακοειδείς λίθους. Η δε διάμετρος των δακτυλίων γίνεται ολοένα μικρότερη προς την κορυφή του τάφου και τα τοιχώματα αποκτούν σταδιακή κλίση προς το εσωτερικό του, ώστε να δίνουν την εντύπωση ότι είναι κατασκευασμένα κατά τον εκφορικό τρόπο. Σκεπάζονται με μεγάλες πλάκες στην κορυφή και έχουν είσοδο με κατώφλι. Αν και είναι πολύ μικροί σε διαστάσεις (σπάνια ξεπερνούν το ένα μέτρο σε εξωτερική διάμετρο), είναι φαινομενικά εύλογη η σύνδεση που κάνει ο Τσουντάς.

Σήμερα ωστόσο θα απαιτούνταν ιδιαίτερα ελαστικά κριτήρια προκειμένου να αναγνωριστεί στη λιθοδομή των τάφων της Χαλανδριανής (ή ακόμα και στο ΠΚ III κτίσμα της Κορφής Τ'Αρωνίου στη Νάξο) η εκφορική τεχνική.

Απόψεις που αφορούν την καταγωγή από την Ιβηρική ή την Κύπρο δεν έχουν τύχει επαρκούς υποστήριξης. Κανένα από τα κτίσματα αυτά δεν πλησιάζει τις μνημειακές διαστάσεις του μυκηναϊκού θολωτού, ενώ επιπλέον είναι απλοποιημένης τεχνικής και συχνά μεταγενέστερης

χρονολόγησης σε σχέση με τα αιγαιακά πρωτόλεια⁷. Σχετικά με την Κύπρο, πρόσφατα έχει μελετηθεί⁸ και πάλι η σχέση της με την Κρήτη, όσον αφορά τους θολωτούς του Λασιθίου (Πλάτυ) και της Έγκωμης, που χρονολογούνται όμως στην ΥΜ ΙΙΙ και την ΥΚ Ι-ΙΙ αντίστοιχα.

Η μεγάλη έριδα: "Μινωίτες" και "Μυκηναίοι"

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, το πρόβλημα της καταγωγής του μυκηναϊκού θολωτού είχε εγκλωβιστεί στο γενικότερο ζήτημα περί "εκμινωισμού" του Αιγαίου. Η εμπλοκή αυτή ανέστειλε την αντικειμενική παράθεση, σύγκριση και ερμηνεία των δεδομένων σχεδόν μέχρι το 1960, όταν δηλαδή δημοσιεύτηκε η συστηματική μελέτη του Sinclair Hood στο περιοδικό *Antiquity*.

Οι υποστηρικτές της κρητικής καταγωγής (Ξανθουδίδης (1924), Evans (1929), Stefani (1933), Πλάτων (1945-47), Hood (1960), Matz (1962), Levi (1961-2), Branigan (1970), Warren (1973) κ.ά.) θεωρούν ότι ο άμεσος πρόγονος του μυκηναϊκού θολωτού είναι ο "κυκλαδικός τάφος Μεσάρης". Πρόκειται για ταρκό τύπο που πρωτοεμφανίζεται κατά την ΠΜ Ι εποχή στην Κρήτη (κοιλάδα Μεσάρης). Είναι υπέργειος και λιθοκτίσιος, με πολύ χαμηλή είσοδο και συχνά

με εξωτερικούς παραθαλάμους. Αν και η ανωδομή μερικών σωμάτων σε αρκετό ύψος, σε κανένα δεν είναι εντελώς ακεραία. Έτσι οι απόψεις που αφορούν τον τρόπο στέγασής τους διαίστανται και το ζήτημα σχετικά με την καταγωγή του μυκηναϊκού θολωτού εκκρεμεί.

Ως "μανιφέστο" της παραπάνω θεωρίας εμφανίζεται το 1924 το έργο του αρχαιολόγου Σ. Ξανθουδίδη, *The vaulted tombs of Mesara*. Ο Ξανθουδίδης είχε θεωρήσει όλους τους τάφους της Μεσαράς θολωτούς: ωστόσο, σχετικά πρόσφατες μελέτες⁹ αποκλείουν την πιθανότητα να στεγάζονταν με λίθνη εκφορική θόλο οι τάφοι Μεσαράς με πολύ μεγάλες διαμέτρους. Ο Hood επιδεικνύει κάποια αμηχανία όσον αφορά το ζήτημα της στέγασης: ενώ αρχικά προτείνει ξύλινη στέγη για τις περιπτώσεις των μεγάλων κυκλικών τάφων και λίθνη θόλο για τους μικρότερους, σε υποσημείωση του ίδιου άρθρου (στο περιοδικό *Antiquity*) αναγνωρίζει την πιθανότητα ύπαρξης λίθνης θόλου στους μεγαλύτερους. Αργότερα αποδέχεται ότι οι πρώτοι κυκλικοί τάφοι Μεσαράς δεν θα μπορούσαν να έχουν στεγαστεί έτσι¹⁰.

Σημαντική είναι και η σύνδεση του μητάτου με τον τάφο Μεσαράς από τον Ξανθουδίδη¹¹. Τα μητάτα είναι καταλύματα των βοσκών (ή αποθήκες τυριού) της Νίδας στην Κρήτη, με στέγη και τοιχώματα κτισμένα κατά γωνιώδη εκφορικό τρόπο (keel corbellation). Συνεχιστής της ιδέας ο Warren¹², που επιχειρηματολογεί πειστικά υπέρ των κατασκευαστικών ομοιοτήτων μητάτου και τάφου Μεσαράς, αν και αναγνωρίζει παράλληλα τις σημαντικές διαφορές τους. Με το ζήτημα των κρητικών τάφων έχει ασχοληθεί και ο P. Belli, που τονίζει ότι ο τύπος του κυκλικού τάφου ποτέ δεν εγκαταλείφθηκε στην Κρήτη (από την ΠΜ έως την ΠΓ εποχή,

όταν ο τύπος αναβιώνει) και πως υπέστη μια "μεταμόρφωση" μετά την καταστροφή των δεύτερων ανακτόρων (ΥΜ ΙΙ), είτε στη διαμόρφωση του θαλάμου (υπογείους αντί για υπέργειους), είτε στη λειτουργία (από ομαδικός, οικογενειακός). Αποδίδοντας τη "μεταμόρφωση" αυτή σε μυκηναϊκή επιρροή, πιστεύει ότι είναι πιθανή η κρητική επιρροή στη δημιουργία ενός "πρωτομυκηναϊκού θολωτού", που εξελίχθηκε κατόπιν στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη συνέχεια υιοθετήθηκε στην Κρήτη ως υπογείος τάφος (στα μεταναστευτικά χρόνια), προκειμένου να χρησιμοποιηθεί από μια άρχουσα τάξη με ηπειρωτική καταγωγή¹³.

Η παραδοσιακή στάση των οπισθητικών της κρητικής καταγωγής, όπως παρουσιάζεται αποκρυσταλλωμένη από τον Hood (1960) και κυρίως από τον Branigan (1970), έχει ως εξής: οι "μεταβατικοί" τάφοι Μεσαράς, που χρονολογούνται από την ΜΜ Ι περίοδο, έχουν πλήρη, λίθνη εκφορική θόλο. Περιληπτικά οι αρχιτεκτονικές καινοτομίες που χαρακτηρίζουν τους τάφους αυτούς είναι οι εξής:

α. Αποκτούν μικρότερο μέγεθος¹⁴.
β. Έχουν εισόδους χτιστές και μεγαλύτερου ύψους (τουλάχιστον 1,50 μ.), σε αντίθεση με τους παλαιότερους, που έχουν εισόδους υπερβολικά χαμηλές και ανήκουν στον τύπο του "τριλίθου".

γ. Φέρουν μπροστά από την είσοδό τους ορθογώνια κτιστή κατασκευή, που αποτελείται εσωτερικά από τρεις ή τέσσερις θαλάμους¹⁵.
δ. Η ποιότητα κατασκευής τους είναι ανώτερη σε σχέση με τους παλαιότερους τάφους.

Ουσιαστικά παρακλόνηθονται οι εξελικτικά στάδια στον θολωτό τάφο του Αιγαίου (βλ. πίνακα). Αναφερόμενος στα εξελικτικά στάδια 4-5 (ο διαχωρισμός "σταδίων" και η κατάρτιση του πίνακα γίνεται από την γράφουσα για να διευκολυνθεί ο αναγνώστης), ο μελετητής κάνει λόγο για "μυκηναϊκό θολωτούς τάφους". Ας σημειωθεί εδώ ότι η χρονολόγηση του θολωτού Β των Αρχαίων έχει πρόσφατα αναθεωρηθεί από τον ανασκαφέα και ο τάφος χρονολογείται στην ΜΜ Ια περίοδο¹⁶. Επίσης, στο εξελικτικό στάδιο 4 (με την προσαύξηση "Τέλη ΠΜ περιόδου") μπορεί να ενσωματωθεί στον πίνακα ένα ακόμα παράδειγμα, άγνωστο στον Branigan το 1970. Πρόκειται για τον τάφο Γ των Αρχαίων που χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙ περίοδο και ο οποίος έφερε, κατά τον ανασκαφέα, λίθνη θόλο¹⁷.

Η ταξινόμηση του Branigan βέβαια δεν αρκεί για να αποδείξει ότι υπάρχει αυτή η κατηγορία των "μυκηναϊκών θολωτών". Μπορεί εν μέρει να ενισχύσει την θέση του, και αυτό άλλωστε υποστηρίζει και ο ίδιος¹⁸. Έτσι επιδιότα, όπως και ο Hood, στη μεθοδική ανασκευή των επιχειρημάτων των πολεμιών της κρητικής καταγωγής. Σ' αυτό το σημείο είναι απαραίτητο ν' ανόμιζε μια παρένθεση και να δομηθεί πρώτα τον προϋπάρχοντα αντίλογο.

Ανάμεσα τους οπισθητικές της άποψης ότι ο μυκηναϊκός θολωτός είναι αποτέλεσμα φυσικής εξέλιξης από ταφικούς τύπους της ηπειρωτικής Ελλάδας συγκαταλέγονται ερευνητές όπως ο Μαρινάτος (1929), ο Persson (1931), ο Pendlebury (1939), ο Wace (1949), ο Stubbings (1963), ο Taylour (1964), ο Schachermeier

Πίνακας*

Εξελικτικά στάδια του θολωτού τάφου του Αιγαίου κατά Branigan (1970)

Εξελικτικό στάδιο 1	Κρητικοί σπηλαιώδεις ομαδικό τάφοι Νεολιθική Εποχή - Αρχές Πρωτομυκηναϊκής Εποχής (π.χ. Κοιμηροσπηλιό Αμνισός, Αγ. Νικόλαος)
Εξελικτικό στάδιο 2	Μεταβατικοί τύποι που συνδυάζουν χαρακτηριστικά του σπηλαιώδους τάφου και του κτιστού (ΠΜ Ι) (π.χ. Μαραδοκίεφο, Χρόσοσταμος, Καλόι Λιμένες ΙΙΙ)
Εξελικτικό στάδιο 3	Πρώιμοι τάφοι Μεσαράς Πρώιμη Πρωτομυκηναϊκή Εποχή (ΠΜ ΙΙ-Ι) π.χ. Κοιμηροσπηλιό Αμνισός, Αγ. Νικόλαος)
Εξελικτικό στάδιο 4	Τάφοι Μεσαράς ή Μυκηναϊκού θολωτού Αρχές Μεσομυκηναϊκής Ι Εποχής (ΜΜ Ι) (π.χ. Αγ. Κύριλλος, Καμψλάρι Ι)
Εξελικτικό στάδιο 5	Μεταβατικός τύπος ανάμεσα στον μυκηναϊκό και τον μυκηναϊκό θολωτό Τέλη Μεσομυκηναϊκής ΙΙ Εποχής (ΜΜ ΙΙ) (θολωτός Β Αρχαίων)
Εξελικτικό στάδιο 6	Μυκηναϊκού θολωτού (σε όλο το Αιγαίο) Από τα τέλη της Μεσοελλαδικής Εποχής (ΜΕ ΙΙΙ) (π.χ. Θολωτός Οσμάνγαια → Θησαυρός Ατρέως)

* Σύμφωνα με δεδομένα του 1970, στην ομάδα των ΠΜ ΙΙ τάφων μπορεί να προστεθεί ο "θολωτός Γ" των Αρχαίων (Σακελλαράκης 1972). Επίσης ο "θολωτός Β" χρονολογείται στη ΜΜ Ια (Σακελλαράκης 1992), και όχι στη ΜΜ ΙΙ.

(1964), ο Pelon (1976), οι Cavanagh και Laxton (1981), ο Dickinson (1977, 1984, 1989, 1994) και άλλοι.

Χαρακτηριστικό είναι ωστόσο ότι εδώ μπορεί να βρει κανείς μια μεγαλύτερη ποικιλία ερμηνειών:

Ο Α. J. B. Wace προπαθήσει να δείξει ότι ο θολωτός τάφος εξελίχθηκε στην ίδια την ηπειρωτική Ελλάδα, έχοντας επηρεαστεί σε κάποιο βαθμό από τους τάφους της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, τις Κυκλάδες, τις Ιονιούς νήσους και την Εύβοια¹⁹. Αν και ο S. Hood²⁰, για τους δικούς του λόγους, αναγνωρίζει "εξελικτικό άλμα" στη μετάβαση από τον υπέργειο κρητικό τάφο της Κρήτης στον υπόγειο θολωτό, το οποίο μπορεί να ερμηνευθεί ως "πρωτότυπη έμπνευση", όπως θα ήθελε ο Wace, δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι δεν έχει αποδειχθεί η επίβαση μιας παράδοσης θολωτών κατασκευών στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο χρονικό κενό που μεσολαβεί ανάμεσα στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και στο τέλος της Μέσης, όταν δηλαδή εμφανίζεται ο πρώτος θολωτός στην Μεσοσημία.

Ο Γ. Μυλωνάς²¹ πάλι θεώρησε ότι ο θολωτός αποτελεί εξέλιξη των ταφικών κύκλων, η θόλος αναπαρηκτά το *sub dino* (την ουράνια θόλο), ενώ οι λάκκοι στο πάπεδο του θαλάμου δεν είναι παρά μίμηση του τύπου των κάθρων λακκοειδών τάφων σε σμίκρυνση. Η Ε. Vermeule²² έγραφε το 1964 ότι η θεωρία αδυνατεί να εξηγήσει πώς ο πρωιμότερος θολωτός τάφος στην ηπειρωτική Ελλάδα βρίσκεται στην Πύλο²³, όπου δεν έχουν ανακαλυφθεί ταφικοί κύκλοι αλλά μεσοελλαδικού τύμβου. Το 1973 ωστόσο ο C. Blegen δημοσίευσε τον "ταφικό κύκλο" στην Πύλο. Τόσο ο Dickinson όσο και ο Hägg συμφωνούν ότι πρόκειται για κύκλο και όχι για θολωτό τάφο²⁴.

Με αφορμή τη θέση του Μυλωνά, ο Hood²⁵ υποθέτει ότι οι "μεταγενέστεροι θολωτοί" (κατά την άποψή του, αυτοί είναι οι μυκηναϊκοί) μπορεί να αποτελούν συνδυασμό των λακκοειδών τάφων με τον μεσοελλαδικό τύμβο. Ο ισχυρισμός του ενισχύεται από την περίπτωση του ΥΕ Ι θολωτού της Βοϊδοκοιλιάς, ο οποίος είναι κατασκευασμένος πάνω σε μεσοελλαδικό τύμβο (ως εκ τούτου αναγκαστικά υπέργειος) και από την περίπτωση του Γουβαλαρίου, όπου ένας τύμβος καλύπτει τρεις μικρούς τάφους ομοίους με θολωτούς²⁶.

Ο Σ. Μαρινάτος πίστευε ότι ο θολωτός τάφος είναι ένας θαλαμοειδής "επί το βασιλικώτερον", μια παραλλαγή του κυκλικού θαλαμοειδούς τάφου (Βολιμιάδα, Παλαιοχώρι, Μονεμβασιά, Δελφοί) σε μορφή περιοριστοτέρως επιβλητικής και "ηγεμονική"²⁷. Αυτή η άποψη εξήγηση έρχεται σε αντίθεση με την άποψη ότι οι θαλαμοειδείς είναι εκείνοι που αποτελούν απλουστευμένη σύγχρονη μίμηση των θολωτών, ασχέτως του σχήματός τους. Επιπλέον, δεν εξηγείται η αιτία της μετάβασης από τους λακκοειδείς βασιλικούς στους θαλαμοειδείς τάφους. Εξάλλου κάποιοι θαλαμοειδείς έχουν, όχι άδικα, χαρακτηριστεί "βασιλικοί", όπως για παράδειγμα αυτοί των Δενδρών²⁸.

Η Ε. Vermeule²⁹, από την άλλη πλευρά, είναι της γνώμης ότι ο μυκηναϊκός θολωτός είναι προϊόν ενός είδους πολιτισμικού collage, ενός

συνδυασμού παραγόντων που κυμαίνονται από την "τάση των Μυκηναίων προς το μεγαλισμό" και μερικές "αναφορές στις πυραμίδες της Αιγύπτου", στις "νέες τεχνικές λατόμησης στην Ελλάδα, μια προτίμηση προς τα κυκλικά ταφικά κτίσματα" και σε μια "τάση για πειραματισμούς στα ταφικά μνημεία" (Τάφος Ρ στον ταφικό περίβολο Β των Μυκηναίων), με αναφορές στην Ανατολή. Ακόμα, κάνει λόγο για "μια νέα αίσθηση πολιτικού ανταγωνισμού που παρακίνησε τον τοπικό άρχοντα να ξεπεράσει τους άλλους σε κύρος". Αυτές οι σκέψεις περιέχουν έναν πυρήνα λογικής, αλλά είναι κάπως αφηρημένες και δεν αρκούν για να δώσουν μια καθαρή παρουσίαση της εξέλιξης του τύπου.

Τέλος, ο Ο.Τ.Ρ.Κ. Dickinson προτείνει ότι ο ταφικός τύπος εξελίχθηκε στην ηπειρωτική Ελλάδα ως μια ειδική μορφή τάφου από Κρητικούς αρχιτέκτονες. Η τυπολογία του ομοιομορφία μπορεί να εξηγηθεί, σύμφωνα με εκείνον, από το ότι αρχιτεκτονικά αναπτύχθηκε σε μια περιοχή (Μεσσηνία) και κατόπι διαδόθηκε στις άλλες. Αποδέχεται την πιθανότητα να έφεραν λίθινη εκφορική θόλο μερικοί από τους MM Ι και MM ΙΙ κρητικούς τάφους (αυτούς που ο Branigan ονομάζει "μινωικός θόλος"), χάρη στην καλή κατασκευή τους και τη σύγκλιση των τοιχωμάτων τους.

Ωστόσο τονίζει ότι οι κρητικοί τάφοι είναι υπέργειοι, έχουν εξωτερικούς παραθαλάμους, δεν καλύπτονται από θόλο και δεν διαθέτουν δρόμο. Αποδέχεται, με άλλα λόγια, όπως και ο Taylour³⁰, την κρητική καταγωγή της αρχιτεκτονικής δεξιοτεχνίας, την "εισβολή" της μαστορίας, ο μυκηναϊκός θολωτός δεν είναι απλή αντιγραφή κρητικών προτύπων. Θέτει καί αυτό τον τρόπο το πρόβλημα στη βάση των ταφικών εθίμων. Μετά τη δημοσίευση του θολωτού της Βοϊδοκοιλιάς και της σχετικής μελέτης των Cavanagh & Laxton οι θέσεις του ενισχύονται³¹.

Αν η παράθεση των διαφορών αυτών αποχρώσεων είχε να κάνει περισσότερο με την "παραγωγική" επιχειρηματολογία, χρειάζεται να δούμε ωστόσο και την "καταστροφική", ποιά είναι δηλαδή η κοινή βάση των επιχειρημάτων με τα οποία έχουν αρνηθεί οι ερευνητές την "κρητική καταγωγή". Αυτό μπορούν να συνοψίσουμε στα ακόλουθα ζητήματα:

α. Οι κατασκευαστικές διαφορές. Ο μυκηναϊκός θολωτός ασφαλώς έχει λίθινη εκφορική θόλο, ενώ κανένα κρητικός δεν σώζει τον θόλο. Ο μυκηναϊκός τάφος σχεδόν πάντα καλύπτεται από τύμβο, αντίθετα προς τον κρητικό, που δεν φέρει ποτέ τύμβο. Ο θαλάμιος του μυκηναϊκού τάφου είναι συνήθως υπόγειος, του κρητικού συνήθως υπέργειος. Ο μυκηναϊκός τάφος έχει δρόμο, ο κρητικός έχει εξωτερικούς παραθαλάμους. Η είσοδος του μυκηναϊκού τάφου είναι ψηλή και κτιστή, του κρητικού τριλήθια και χαμηλή.

β. Οι διαφορές λειτουργίας και χρήσης. Ο μυκηναϊκός θολωτός χρησιμοποιείται για πλούσιες τάφους μικρού αριθμού, που γεφυρώνουν χρονικό διάστημα σχετικά σύντομο. Νεκρική λατρεία δεν έχει διαπιστωθεί. Ο κρητικός τάφος αντίθετα αποτελεί οστεοφυλάκιο, προορισμένο για ταφές μεγάλου αριθμού, σπάνια πλούσιες. Το διάστημα χρήσης του είναι πο-

λύ μεγάλο. Οι εξωτερικοί θάλαμοι προορίζονται για νεκρική λατρεία.

γ. Η γεωγραφική εξάπλωση και το γεωγραφικό χάρμα. Αν ο μυκηναϊκός τάφος καταγεται από την Κρήτη, πώς εξηγείται η σπανιότητα του τύπου εκεί κατά τα μυκηναϊκά χρόνια, πώς έγινε γνωστός ως ταφικός τύπος στην ηπειρωτική Ελλάδα;

δ. Το χρονολογικό χάρμα. Υπάρχει χάρμα μεταξύ των τελευταίων κρητικών τάφων τύπου Μεσαράς και των πρώτων μυκηναϊκών θολωτών της ηπειρωτικής Ελλάδας: ο θολωτός δεν θα μπορούσε να έχει γίνει γνωστός κατά την ME III στην ηπειρωτική Ελλάδα από την Κρήτη, όπου ως ταφικός τύπος ήταν πια σπάνιος.

Οι θέσεις του Branigan

Μπορούμε εδώ να κλείσουμε την παρένθεση και να επιστρέψουμε στον Κ. Branigan.

Πιστεύει ότι οι κατασκευαστικές διαφορές έχουν να κάνουν "πιο σίγουρα με τον σχεδιασμό και όχι με την τεχνική"³², εννοώντας προφανώς ότι *εφόσον σε μερικά παραδείγματα στην Κρήτη έχει εφαρμοστεί με επιτυχία η εκφορική τεχνική*, όλες οι άλλες κατασκευαστικές διαφορές με τους μυκηναϊκούς θολωτούς είναι επουσιώδεις και αποδίδονται στην τάση των Μυκηναίων να δημιουργήσουν μια "παράλλαξη στο ίδιο θέμα". Η διαφορά του τρόπου εκτέλεσης μιας ίδιας κατά τα άλλα σύλληψης μπορεί να ερμηνευθεί, σύμφωνα με τον μελετητή, ως αντίστοιχη διαφορά στα ταφικά έθιμα και στις θρησκευτικές αντιλήψεις.

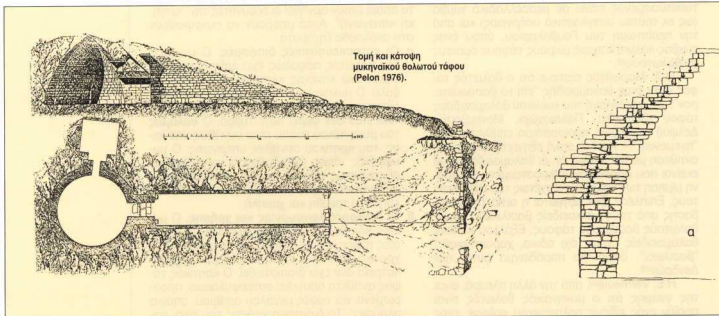
Όσον αφορά τον τύμβο του μυκηναϊκού θολωτού, θεωρεί — ούτε λίγο ούτε πολύ — ότι στην καλύτερη περίπτωση ανταποκρίνεται σε κάποιο ταφικό έθιμο, ενώ διακρίνει σ' αυτόν και διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς εξαιρεί τη σημασία του τάφου. Η υπόγεια κατασκευή του θαλάμου αποδίδεται και αυτή σε κάποιο έθιμο ταφής. Πα-

ράλληλα, νομίζει ότι οι τάφοι που είχαν λίθινη θόλο (π.χ., Αγ. Τριάδα Β, Καμνλάρι Ι, Αγ. Κύριλλος, Αρχάνες Β)³³ δεν την έβωσαν, εξαιτίας της μακρόχρονης χρήσης και των οριστικών δραστηριοτήτων³⁴.

Την απουσία δρόμου από τους κρητικούς τάφους την εξηγεί λογικά γράφοντας ότι, όντας υπέργειοι και ακάλυπτοι από τύμβο, δεν τον χρειάζονται, ενώ σε περιπτώσεις ημιγυμνίου θαλάμου (κατασκευασμένου σε παρειά λόφου) το ρόλο του δρόμου παίζουν οι εξωτερικοί παραθάλαμοι. Επίσης διαπιστώνει ότι το στοιχείο του δρόμου δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των μυκηναϊκών θολωτών, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο μυκηναϊκός θολωτός είναι μινωική επινόηση στο σύνολό του³⁵.

Για τις διαφορές λειτουργίας και χρήσης δεν κάνει λόγο. Επ' αυτού ο Hood³⁶ είχε γράψει ότι ακόμα και μερικοί μυκηναϊκοί θολωτοί είναι οικογενειακοί με διάρκεια χρήσης πολλών ετών, επομένως δεν υφίσταται ουσιαστική διαφορά χρήσης ανάμεσα στους δύο ταφικούς τύπους.

Όσο για το πέρασμα του ταφικού τύπου από την Κρήτη στην ηπειρωτική Ελλάδα και τη σπανιότητα του ΥΕ θολωτού στην Κρήτη ο Branigan πιστεύει αφ' ενός ότι ο τύπος του κυκλικού τάφου με θάλαμο, έχοντας υποστεί τα 5/6 της εξέλιξης του στην Κρήτη, πέρασε μέσω του μινωικού "εμπορίου" των Κυθίων στην Μεσηνία, όπου βρίσκεται ο πρωιμότερος γνωστός μυκηναϊκός θολωτός. Επισμαίνει άλλωστε το μινωικό στοιχείο στη ME III κεραμική των πρώιμων θολωτών του Κορυφασίου³⁷. Αφ' έτερου η σπανιότητα του ΥΕ θολωτού στην Κρήτη εξηγείται στατιστικά: η Κρήτη είναι 14 φορές μικρότερη σε έκταση από την ηπειρωτική Ελλάδα, με πολύ μικρότερο πληθυσμό. Εξάλλου προσθέτει άλλα πέντε παραδείγματα ΥΕ θολωτών σ' αυτά που ήταν γνωστά στον Hood το 1960 και ολοκληρώνει με το επιχείρημα ότι, παράλληλα με τους ΥΕ τάφους, θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν και μερικοί από τους παλαιότερους (Μεσαράς)³⁸.

Τέλος, ο Branigan γεφυρώνει το υποτιθέμενο "χρονικό χάσμα" αναφέροντας ότι πολλοί από τους τάφους Μεσαράς δεν έπαψαν να χρησιμοποιούνται ακόμα και κατά την MM II³⁹ εποχή: οι τρεις τελευταίοι τάφοι Μεσαράς χρονολογούνται στην MM II-B (Καμηλάρι I-II, Γυιάδες). Η περίπτωση του τάφου II στο Καμηλάρι είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς χτίστηκε λιγότερο από έναν αιώνα πριν από τους θολωτούς στη Μοίρα και το Κορυφάσιο, όπως άλλωστε και ο "θολωτός Β" των Αρχανών⁴⁰.

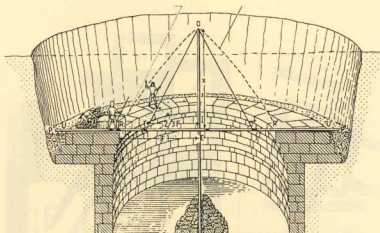
Κριτική

Υπάρχει ένα σημαντικό τρωτό σημείο στο σώμα της επιχειρηματολογίας αυτής: η ανασύσταση πλήρους, εκφορικής θόλου στους κρητικούς τάφους είναι, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, αν και εύλογη, υποθετική⁴¹. Γράφει ο μελετητής (οι πλάγιοι χαρακτήρες δικού μου):

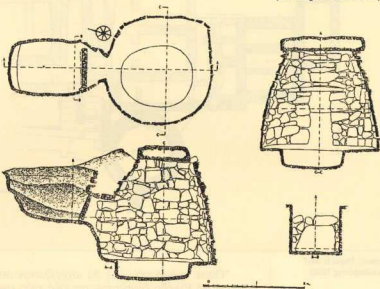
"Μια από τις αρχιτεκτονικές τάσεις [...] στους τάφους της MM I εποχής [...] θα μπορούσε πιθανώς να έχει σχετιστεί άμεσα με την εξέλιξη μιας εντελώς λιθινής θόλου — απλά δεν γνωρίζουμε. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι οι βελτιώσεις στην τοιχοδομία και η γενική τάση για μικρότερες διαμέτρους θα μπορούσαν να είχαν επιτρέψει σε μερικούς τάφους της Μεσομινωικής I να έχουν στεγαστεί επιτυχώς με λίθινη θόλο⁴²."

Έχει προηγηθεί μια προσπάθεια για ανίχνευση προδομικών τύπων του τάφου Μεσαράς, η χρήσιμη ταξινόμηση των MM I τάφων με βάση τις καινοτομίες που παρουσιάζουν, η ανασκευή των επιχειρημάτων για τον τύμβο, το δρόμο και την είσοδο. Φτάνοντας στο ζήτημα της θόλου διατηρεί επιφυλακτική στάση. Στη συνέχεια ασχολείται με την ανασκευή των επιχειρημάτων που αφορούν στο χρονολογικό και γεωγραφικό χάσμα.

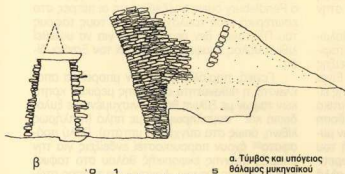
Ωστόσο, αμέσως μετά, ο Branigan καταλήγει στο ακόλουθο συμπέρασμα:

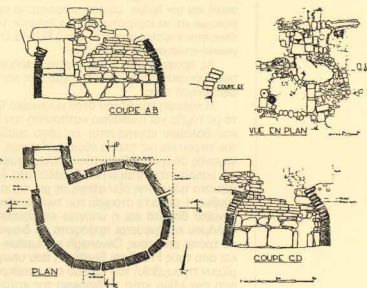
Η κατασκευή ενός μικηναϊκού θολωτού. Υπόγεια κατασκευή 1/2 (Cavanagh & Laxton 1981).

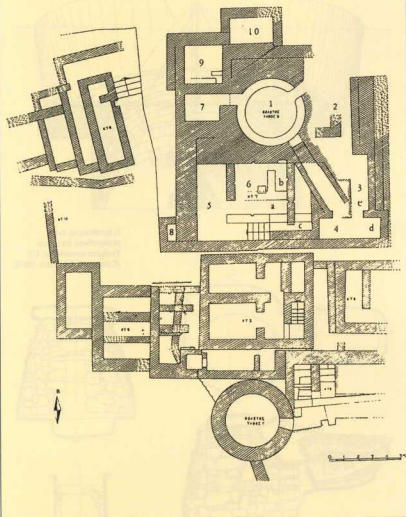

Θολωτός τάφος Έγκωμης - Κύπρος (Pelton 1976).

α. Τύμβος και υπόγειος θόλος μικηναϊκού θολωτού σε τομή.
β. Δυνάμεις θλίψης στον εκφορικό τρόπο δομής θόλου (Cavanagh & Laxton 1981).

Αρχάνες: Τάφοι Β και Γ (Σακελαράκης 1966).

“Πέντε χρόνια πριν [...] θα ισχυρίζονταν ότι η ηπειρωτική Ελλάδα δανείστηκε την ιδέα ενός κυκλικού κτιστού θαλαμωτού τάφου, πιθανώς ήδη με το στοιχείο της εκφορικής λίθινης θόλου και [...] πρόσθεσε τον καλιπτήριο τύμβο ή την υπόγεια κατασκευή και τον δρόμο. Σήμερα μπορούμε να προχωρήσουμε και να ισχυριστούμε ότι ο θολωτός τάφος, όπως ήταν γνωστός στην ηπειρωτική Ελλάδα, υπήρξε μινωική επίνοηση στο σύνολό του⁴⁷.”

Ας προχωρήσουμε τώρα στην παρουσίαση των νεότερων δεδομένων της έρευνας και στην αξιοποίησή τους.

Η κάλυψη της θόλου στον μυκηναϊκό θολωτό με τύμβο και η υπόγεια κατασκευή του ταφικού θαλάμου ερμηνεύεται ως μέσο ανάδειξης του τάφου και ως ταφικό έθιμο αντίστοιχα. Είναι γεγονός ότι η παράδοση της υπόγειας ταφής είναι μακριά στην ηπειρωτική Ελλάδα, στο δυτικό μάλιστα τμήμα της εξελίχθηκε σε μια παράδοση τύμβων⁴⁴, αλλά το στοιχείο του τύμβου στον μυκηναϊκό θολωτό και η υπόγεια κατασκευή του θαλάμου ερμηνεύεται πρόσφατα με διαφορετικό τρόπο από τους Cavanagh και Laxton αλλά και από τους Frizell και Santillo⁴⁵, που υπογραμμίζουν τη συμβολή του τύμβου στη σταθεροποίηση των λίθων κατά τη διάρκεια της κατασκευής της θόλου. Από την άλλη, γίνεται σαφές ότι τα πλευρικά τοιχώματα του υπόγειου θαλάμου

συνεισφέρουν στην ισοροπία της θόλου και στην οικονομία έργου κατά την κατασκευή. Επομένως τόσο ο τύμβος όσο και ο υπόγειος θάλαμος φαίνεται πως είναι απαραίτητα στοιχεία για την ανέγερση μιας θολωτής κατασκευής.

Προκύπτει τώρα το ερώτημα αν θα μπορούσε να σταθεί μια εκφορική θόλος χωρίς να κατασκευαστεί υπόγειος ο θάλαμος του τάφου. Η απάντηση είναι βεβηκή: υπάρχουν μερικοί υπέργειοι μυκηναϊκοί θολωτοί⁴⁶. Παράλληλα, υπάρχουν μερικοί κρητικοί τάφοι που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ημιυπόγειοι, επειδή είναι χτισμένοι στην παρειά λόφου (π.χ., Αγ. Κύριλλος, Καμηλάρι I).

Ενα δεύτερο ερώτημα είναι αν μια εκφορική θόλος είναι δυνατόν να υπάρξει δίχως τον τυμβοειδή μανδύα. Η απάντηση είναι αυτή τη φορά αρνητική: όλοι οι μυκηναϊκοί θολωτοί καλιπτόνταν από τύμβο⁴⁷. Αντίθετα, κανένας κρητικός τάφος δεν έφερε πραγματικό τύμβο. Δεν είναι τυχαίο ότι, στην καλύτερη περίπτωση, το σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων ενός κρητικού τάφου δεν υπερβαίνει τα 3,4 μέτρα⁴⁸.

Δε θα μπορούσαμε αναντίρρητα να δεχτούμε ότι ο απλούστερος τρόπος να στεγάσει κανείς έναν κυκλικό θάλαμο είναι η θόλος⁴⁹. Είναι αβίασι άξιο, γιατί ο κρητικός τάφος, στις 100% των περιπτώσεων, δεν κατάφερε να διατηρήσει την θόλο, ακόμα και στους τάφους εκείνους που θα μπορούσαν ομολογουμένως να φέρουν τέτοια ανωδομή εξαιτίας της καλής ποιότητας της κατασκευής τους. Οι Cavanagh και Laxton παραθέτουν ένα εύστοχο επιχειρήμα: οι “μεταβατικοί” τύποι θεωρούνται άμεσοι πρόγονοι του μυκηναϊκού θολωτού. Αυτό προϋποθέτει ότι διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση ως την εμφάνιση των πρώτων θολωτών στην ηπειρωτική Ελλάδα, επειδή υπήρξαν σταθερές κατασκευές (“the safe law”). Πώς εξηγείται τότε το γεγονός ότι κανένας δεν έσωσε την θόλο στο πέρασμα του χρόνου; Πέντε από τους μυκηναϊκούς θολωτούς στην Κρήτη έχουν θόλο άψογα διατηρημένο⁵⁰.

Για την καθολική καταστροφή των θόλων στους κυκλικούς κρητικούς ίσως ευθύνεται μια τεχνική εκφορικής κατασκευής ελάχιστα επιτυχής, μη ανθεκτική, ανεξέλικτη, “πειραματική”. Σ’αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να βρεθούν στο εσωτερικό των τάφων οι πέτρες της θόλου: ο Pendlebury όμως απέδειξε⁵¹ ότι οι πέτρες στο εσωτερικό ενός τουλάχιστον από τους τάφους του Πλατάνου δεν επαρκούσαν για να υψωθεί λίθινη θόλος, διαφευδόντας έτσι τον Ξανθοειδή.

Γενικά, παρ’όλα αυτά, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τέγησης μερικών κρητικών τάφων με ξύλινη θόλο, ενισχυμένη με ξυλοδεσιά και συμπληρωμένη με πηλό (ή πλήρως λίθινη, όπως στα συγχρόνα μπιτάτα). Πολλά πρόσφατα⁵² έχουν παρουσιαστεί ενδείξεις για την ύπαρξη άεχνης εκφορικής θόλου στο ταφικό κτήριο 19 στο Φουρνί, Αρχανών: ο τρόπος πτώσης των λίθων, ο θρυσματισμός των αγγείων σαν από λίθους πεποιημένους από ικανό ύψος, ένας βράχος που ίσως παίζει ρόλο εξωτερικής αντηρίδας, είναι οι σημαντικότερες από αυτές.

Η εξήγηση που δίνεται για τη σπανιότητα

του μυκηναϊκού θολωτού στην Κρήτη δεν είναι αρκετά ικανοποιητική. Αν υποθέσει ότι ο αριθμός των θολωτών τάφων σε μια περιοχή πρέπει να είναι ανάλογος με την έκτασή της, μάλλον καταλήγει κανείς σε ανορθόδοξα συμπεράσματα.

Όσον αφορά στο "πέρασμα" του τύπου: αν τα τυπολογικά στοιχεία του θολωτού ταξιδέψαν μέσω Κυθρών στην Πελοπόννησο, δεν είναι απόλυτα κατανοητό για ποιά λόγο το πρωιμότερο παράδειγμα μυκηναϊκού θολωτού τοποθετείται στη Μεσσηνία και όχι στη Λακωνία, που βρίσκεται πλησιέστερα στα Κύθηρα και σχετίζεται αμσώστερα με τις επιδιώξεις των αποίκων⁵³ του νησιού. Φυσικά κανείς δεν μπορεί ν' αποκλείσει την πιθανότητα ν' ανακαλυφθεί και εκεί στο μέλλον ένας πρώιμος θολωτός.

Από την άλλη πλευρά, ο ταφικός χαρακτήρας του τύπου Μεσαράς μοιάζει αρκετά διαφορετικός, καθώς ο αριθμός των τάφων που περιέχει θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε ολόκληρη γένη με ιστορία εκατονταετιών (π.χ., 450 έτη χρήσης για το ταφικό κτήριο 19) και όχι σε δυο ή τρεις γενεές μιας οικογένειας, με την κυριολεκτική έννοια του όρου⁵⁴.

Συμπεράσματα

Ο μυκηναϊκός θολωτός, ως ταφικός τύπος, άκμασε στην ηπειρωτική κυρίως Ελλάδα. Η κατασκευή του όμως προϋποθέτει αρχιτεκτονική δεξιοτεχνία που ομολογούμενως έλειπε κατά τη Μεσοελλαδική εποχή εκεί. Παράλληλα, μερικοί από τους τάφους Μεσαράς (και τύπου Μεσαράς) θα μπορούσαν να είχαν στεγαστεί με λιθινή θόλο, όπως, για παράδειγμα, ο "θολωτός Β" των Αρχανών, ο τάφος Ι του Καμνηλαρίου ή εκείνος στον Αγ. Κύριλλο.

Συνάκολουθα μπορούμε να υποθέσουμε ότι Κρητικοί τεχνίτες, εξοικειωμένοι με τις αρχές της μνημειώδους αρχιτεκτονικής, ήσαν εκείνοι που μετέφεραν την τεχνογνωσία στην ηπειρωτική Ελλάδα. Το στοιχείο της λιθινής εκφορικής θόλου θα μπορούσε ν' αποτελεί, ως τεχνικό επίτευμα, αυτούσια μινωική κληρονομιά (πρβλ. "τεκτονικά σημεία" σε θολωτούς της Μεσσηνίας), υπό την προϋπόθεση επί εφραμοδόπηκε όντως πρωτιότερα στους κρητικούς τάφους.

Όσοτος δεν μπορεί εύκολα να αποδειχθεί ότι ο θολωτός τάφος, "όπως ήταν γνωστός στην ηπειρωτική Ελλάδα, υπήρξε μινωική επινοήση". Η παραπάνω διαπίστωση βασίζεται στο ότι ο θολωτός Β των Αρχανών έχει δρόμο, και μάλιστα σκεπαστό.

Αυτό σημαίνει ότι ο δρόμος "μεταφτυεύθηκε" από τους κρητικούς τάφους στους μυκηναϊκούς: Η εξέλιξη του στοιχείου του δρόμου στην Κρήτη δύσκολα μπορεί να τεκμηριωθεί: ο θολωτός Β αποτέλεσε μοναδική περίπτωση κρητικού τάφου με πραγματικό δρόμο. Ο Βραχίονας αναφέρει ως συμπληρωματικό στοιχείο την ύπαρξη δρόμου στον ναό-τάφο (Temple Tomb) της Κνωσού⁵⁵: είναι σαφές όμως ότι η βραχυτάτη πρόσβαση στον τάφο αυτόν απέχει από το να είναι "δρόμος".

Ο θολωτός Β των Αρχανών αποτελεί ορόσημο στην ταφική αρχιτεκτονική του προϊστορικού

Αιγαίου, χάρη στην καλή κατασκευή του και στο περιβάλλον σύμπλεγμα. Ακόμα και το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τάφος ανήκει σε γερόπλοη που αποτελεί την πληρέστερη γνωστή συλλογή ταφικών τύπων, μπορεί να μας κατευθύνει στην ιδέα ότι ο συγκεκριμένος των αρχιτεκτονικών παραδόσεων των ΠΜ-ΜΜ και ΜΜ-ΥΜ τάφων ίσως ήταν περισσότερο αναμενόμενος εκεί. Όμως η ύπαρξη δρόμου στο θολωτό Β των Αρχανών θα μπορούσε πιθανώς να υπενθυμίσει ότι η ιστορία της Αρχιτεκτονικής επαναλαμβάνεται, όταν παρόμοιος – αλλά όχι ίδιος – ανάγκες οδηγούν στην αντιμετώπιση του με παρόμοιες λύσεις: εν προκειμένω ο δρόμος μοιάζει απαραίτητος εξαιτίας του μοναδικού διαφόρου συμπλέγματος που περιβάλλει τον κυκλικό θάλαμο. Η εγγραφή του τάφου σε τετράγωνο καθιστά το εσωτερικό του προσβάσιμο μόνο μέσω του χαμηλού διαδρόμου που διατρέχει το κτηριακό σύμπλεγμα. Όταν η ΝΑ πρόσβαση αποκλείστηκε, αμέσως μετά αναώθηκε δεύτερη από τα ΒΑ: χωρίς το πέρασμα αυτό ο ταφικός θάλαμος θα ήταν εντελώς απομονωμένος από το εξωτερικό⁵⁶. Το εσωτερικό του μυκηναϊκού θολωτού, από την άλλη πλευρά, είναι επίσης απρόσιτο χωρίς δρόμο, εξαιτίας της υπόγειας κατασκευής του θαλάμου και της εισόδου: και πριν ακόμα καλυφθεί ο τάφος με το χώμα του τύμβου υπάρχει πρόβλημα προσέγγισης.

Ίσως δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί το ερώτημα της καταγωγής αν δεν κατανοηθεί ποιά είναι το περιεχόμενο του ερωτήματος. Αν ο μυκηναϊκός θολωτός είναι απλά ως κατασκευή με λιθινή θόλο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατάγεται από κάποιο κρητικό τύπο. Ακόμα και αν η υπόθεση είναι σωστή όμως, ιχνηλατώντας την προέλευση αρχιτεκτονικών μόνο χαρακτηριστικών, απομονώσαμε ένα μνημείο – γέννημα πολιτισμού – από τα ταφικά έθιμα τα οποία κλήθηκε να εξημερώσει, από την κοινωνική λειτουργία του και ουσιαστικά από την εποχή του. Ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος της αποτυχίας να δει κανείς την ουσία του προβλήματος, τις πραγματικές του διαστάσεις, μέσα σ' ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο.

Χειριστώ πολύ τον καθ. Ο.Τ.Ρ.Κ. Dickinson για τον χρόνο που αφιέρωσε σε μια επίκοινομητική συζήτηση πάνω στο θέμα και για πολλές χρήσιμες επιστημονικές. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον καθηγητή κ. Σ. Αλεξίου, στην καθηγήτρια κ. Ν. Σγουρίτσα, στον αρχιτέκτονα κ. Ρ. Βελλί και στον κ. Β. Κυριακίδη, στον σχολιασμό του άρθρου σε διάφορες φάσεις επεξεργασίας των δεδομένων. Παραλείπει και λάθη δεν μπορούν παρά να παραμένουν δική μου.

Συνομηγογραφίες

- AAA Αρχαιολογικά Ανάκτατα εξ Αθηνών.
- AA Αρχαιολογικών Δελτίων.
- AE Αρχαιολογική Εφημερίς.
- ASAE Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente.
- BIAL Bulletin of the Institute of Archaeology, London.
- BISA Annual of the British School of Archaeology at Athens.
- Έργον Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, ILN Illustrated London News.
- OpAth Opuscula Atheniensia.
- ΠΑΕ Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- SIMA Studies in Mediterranean Archaeology.
- SMEA Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.

Βιβλιογραφία

- Blegen C., "An Early Tholos Tomb in Western Messenia", *Hesperia* 25 (1954), 159-162. (Et al.) *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, 1973.
- Branigan K., "Messara Tholos and Middle Minoan Chronology", *SMEA* 5 (1966), 25-28. *The Tombs of Messara, a Study of Funerary Architecture and Ritual in Southern Crete, 2800-1700 B.C.*, 1970.
- Cavanagh W., Laxton R., "The Structural Mechanics of the Mycenaean Tholos Tomb", *BSA* 76 (1981), 109-140.
- "Corbelled Vaulting in the Late Minoan Tholos Tombs of Crete", *BSA* 77 (1982), 65-77. "Problem Solving and Architecture of Tholos Tombs" in *Problems 1988*, 385-395. Cavanagh W., Mee C., "A private place: death in prehistoric Greece", *SIMA CXXV*, 1998 (κυρίως 44-46).

- Dickinson O.T.P.K., "The Origins of Mycenaean Civilization", *SIMA* 45, 1977.

- "Cretan Contacts with the Mainland during the Period of the Shaft Graves", in *Thalassology* 1984, 115-117.

- "The Origins of the Mycenaean Civilization revisited", in *Transition* 1989, 131-136.

- The Aegean Bronze Age, 1964.

- Evans A., *The Palace of Minos at Knossos* IV, 1935, 1964.

- Evans J., *Shaft Graves and Bee-Hive Tombs*, 1901.

- Frantz-Berger B., Santillo R., *Inter-Island*, 1929.

- "Three Phases of Prehistoric Settlement in the Western Mediterranean", *BAL* 1955-6.

- Frantz-Berger B., Santillo R., "The Construction and Structural Behaviour of the Mycenaean Tholos Tomb", *OpAth* 15 (1964), 45-52.

- "The Mycenaean Tholos Tomb - a False Cupola?", in *Problems* (1988), 443-446.

- Hägg R., "Degrees and Character of the Minoan Influence on the Mainland", in *Thalassology* 1984, 119-122.

- Hammond N., "Tumulus burial in Albania, the Grave circles of Mycenaean and the Indo-European", *BSA* 62 (1967), 75-85.

- Hood S., "Tholos Tombs of the Aegean", *Antiquity* 34 (1960), 166-176.

- "A Minoan Empire in the 16th-15th Century B.C.", in *Thalassology* 1984, 33-37.

- Hutchinson R., *Prehistoric Crete*, 1962.

- Huxley G., *Colostrum*, "Kythira, First Minoan Colony", *L.N. Aug. 27, 1966*.

- "The Minoans of Kythira", in *Thalassology* 1984, 107-110.

- Κορρές Γ., "Ανασκαφή Βοϊδοκόλλης", *ΠΑΕ* 1983, 169-208.

- "The Relations between Crete and Messenia in the LMH and ELH Period", in *Thalassology* 1984, 141-152.

- Leisner G. & V., *Die Megalithgräber der Insel Heligsel*, 1943.

- Levi D., "La Tomba a Tholos di Kamiani", *Presso a Festos*, *ASAA* 39-40 (1962-63), 1-146.

- Λοζάνης Κ., "Πρώτος κτίριον 19: ένας μοναδικός θολωτός τάφος στη Μοκρόνησ, Αρχαιολογία 53 (1994), 47-52.

- Μανουσής Σ., "Πρωτομυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι παρά το χωριόν Κροία Πελοπόννησος", *ΑΔ* 12 (1929), 102-141.

- "Ανασκαφή Πύλου", *ΠΑΕ* 1959, 174-179.

- "Ανασκαφή Πύλου", *Εργον* 1960, 152-158.

- "Ανασκαφή Πύλου", *ΠΑΕ* 1960, 195-209.

- "Ανασκαφή Πύλου", *ΠΑΕ* 1961, 169-176.

- Marinatos S., *Hirmer M., Crete and Mycenaean*, 1960.

- Matz F., *Crete and Early Greece*, 1962.

- Myers J. et al., *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, 1950.

- Μυλωνάς G., *Ancient Mycenaean*, 1957.

- Ντούμας Κ., *Κορηή Τ' Αρουνού*, *ΑΔ* 20 (1965), A (Μέλιτα) 41-64.

- Ρέπον Α., *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires*, 1976.

- Pendlebury J., *The Archaeology of Crete*, 1939.

- Persson A., *Royal Tombs at Dendra near Midea*, 1931.

- Πλάτων Ν., "Τεμαχισμός τάφους Αγίων Παρασκευάς Ηρακλείου", *ΑΕ* 1945-7, 87 (επίσημο σφ. 70-71).

- Πλατάκη Α., *Les sanctuaires du mont Cyrène*.

- Σακελλαρίου Λ., "Ανασκαφή Αρχαίων 1965", *ΠΑΕ* 1966, 174-194.

- "Minoan Cemeteries", *Archaeology* 20 (1967), 276-311.

- "Θολωτός τάφος επί Άγιου Κυρίλλου Μοκρόνησος", *ΑΑΑ* (1968), 50-52.

- "Ανασκαφή Αρχαίων 1973", *ΠΑΕ* 1972, 327-353.

- "Ανασκαφή Αρχαίων 1973", *ΠΑΕ* 1973, 179-181.

- "Archaisches Phoumi", in *Myers* 1932, 54-58.

- Schachermayer F., *Die Minoische Kultur des Alten Kreta*, 1964.

- Sjöqvist E., *The Swedish Cyprus Expedition* I, 1934.

II. Συνόδια

Thalassology 1984: Hägg R., Marinatos N. (eds.), *The Minoan Thalassology: Myth and Reality*, Swedish Institute at Athens Stockholm 1984.

Problems 1988: French E.B., Wardle K.A. (eds.), *Problems in Greece Prehistory*, papers presented at the centenary conference of the British School of Archaeology at Athens (1986), Bristol 1988.

Transition 1989: Lefevre R. (Ed.), *Transition. Le Monde Égéen Bronze Moyen au Bronze (Aegeum 3)*, Liege 1989.

Footprint: R. Tykot & T. Adreus (eds.), *Sardinia in the Mediterranean: a footprint in the sea*, Studies in Sardinian Archaeology, presented to M.S. Balmuth, Sheffield 1992.

SSA III: M. Balmuth (ed.), *Studies in Sardinian Archaeology III*, BAR IS 387, 1987.

Transizione: La Transizione dal Miceneo all' Alto Arcaismo; dal Palazzo alla Città, Consiglio Nazionale Delle Ricerche, Roma 1991.

Seminario: Studi Miscelanei 30 (1996), Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell' Antichità; Sezione di Archeologia Greca Romana e Tradontica; Seminario di Archeologia e Storia dell' Arte Greca e Romana, Università di Roma La Sapienza.

III. Διάφορα

ΠΓ: Πρωτογεωμετρικός.

ΠΚ: Πρωτοκυκλαδικός.

ΠΜ: Πρωτομυκηναϊκός.

ΜΕ: Μεσομυκηναϊκός.

ΜΜ: Μεσομυκηναϊκός.

ΥΕ: Υστεροελλαδικός.

ΥΚ: Υστερή Κυπριακή.

ΥΜ: Υστερομυκηναϊκός.

Σημειώσεις

- Hägg & Marinatos 1984.
- Πρόβ. Marinatos & Hirmer 1960, 93. Για την Αγγλία: Henshall 1963: 123, O'Kelly 1967. Για τη Γαλλία: Daniel 1969. Για την Αίγυπτο: Adreus 1965: φύλλος 73. Edwards 1961. Για τη Σαρδηνία: Sjöqvist 1983, 128 και 224. Βιβλιογραφία. Για την Ιταλία: Whitehouse 1979, 152.
- O P. Belli θεωρεί ότι η σχέση μεταξύ θολωτών κατασκευών της κεντρικής Μεσογείου και ανακτονακών θολών είναι αυστηρότερη από ποσοστιαία. Βλ. "Costruzioni circolari di Creta-farchitetture Nuragica ed Egea", in *SSA III*, 129-34. "Note Strutturali sulla Tholos di San Calogero a Lipari, *SMEA* XXVIII, 1990, 67-78.
- "Aegean Architectural Links with the Central Mediterranean: Sardinian Sacred Wells and Lipari's Thermal Tholos", in *Footprint*, 235-249. Πρόβ. επίσης κατ' ονομαζόμενον R. Laxton, "The Mechanics of Prehistoric Corbelled Buildings", in *SSA III*, 39-56, και B. Santillo-Frizell, "The True Domes in Mycenaean and Nuragic Architecture", in *SSA III*, 57-76.
- Frizell & Santillo 1984, 52.
- Τουάνης 1899, 79. Για υποθετική ανασύσταση εκκορηκής θόλου της ΠΚ ήλιο οικίας του όρους Κίνθου στη Δίψη: Plassard 1926.
- Ατόμας 1965, 41-64.
- Για τη χρονολόγηση αυτών: Hood 1960, 168. Για την βιβλική Κίπρω: Hood 1960, 272. Evans 1955-6: f. Leisner 1943: pl. 85. Για τη Χιλή: Sjöqvist 1934, 579, 1940, 149-150. Pelon 1976, 427-432.
- P. Belli, "Un Confronto fra Creta e Cipro: la Tholos di Pali e quelle di P. Ekeki", *Seminario*, 39-45.
- Brangan 1970, 154. Cavanagh & Laxton 1981, 131. Βλ. και Xanthoudides 1971 (preface: Brangan).
- Hood, ο.π., 171, και υποσημ. 24. Hood στο Dickinson 1984, 118: discussion.
- Xanthoudides 1924, 136.
- Warren 1973, 449-456.
- P. Belli, "L'Architettura della Tholos", in N. Tsiropoulou & L. Vagnetti, *Achladia, Scavi e Ricerche dell' Missione Greco-Italiana in Creta Orientale (1891-3)*, Roma 1965, 89-113, ειδικά 102-4. "Nuovi documenti per lo studio delle tombe circolari cretesi", in *SMEA* 25 (1984), 91-142. Για τους μεταγενεστέρους θολωτούς δες, ιδίως, "Tholi nell' Egeo del III e II millennio", in *Transizione*, 425-450.
- A. μεγαλυτότερη (Καυλίάρη I) έχει εσωτερική διάμετρο 7,5 μ. Οι μικρότεροι έχουν διάμετρο μικρότερη των 5 μ.
- P.χ., Άγ. Κυρίλλος Βόλων, Καυλίάρη I, Αποσκαφής Η. ήχη παλιότερη κατασκευή ούσατος και σε παραδείγματα της πρώιμης ομάδας τόνου (Πλάτων Β και Γ).
- Δ. Sakellariou 1992, 56. Soles 1992, 132-135.
- Σακελλαρίου 1972, 327-353, 179-181. Αν και οι Brangan φαίνεται πως αναγνωρίζουν τον θολωτό Β ως τον πρώιμοτερο κρητικό θολωτό στον Dickinson 1984: discussion).
- Brangan 1970, 155.
- Wace 1949, 119-131.
- Hood, ο.π., 170.
- Μylonas 1967, 99-102.
- Vermuele 1964, 129-132.
- Wace 1949, 119-131.
- Bliegen et al. 1973, 134. Dickinson 1977, 60. Hägg στον Dickinson 1984, 118: discussion.
- Hood, ο.π., 168.
- Μαρινάτος 1959, 175. Βοϊδοκόλλης: Κορρές 1983, 169-208.
- Marinatos & Hirmer 1960, 91. Persson 1931, 144. Για την αντίθετη άποψη: Dickinson 1977, 60.
- Persson 1931, Dickinson, ο.π., 61.
- Vermuele 1964, 129.
- Taylor 1964, 79-80.
- H. Βοσκήϊ βλ.: Dickinson 1977, 61-65. Αγρότητα: Dickinson 1984, 117, 1989, 136. 1994, 226.
- Brangan 1970, 152.
- Άγ. Τράβος Β: Stefani 1933. Καυλίάρη I: Levi 1962. Άγ. Κυρίλλος: Σακελλαρίου 1992.
- Υπόγειος θόλος: Brangan, ο.π., 153. Σαμουί: Brangan, ο.π., 154.
- Hood, ο.π., 174.
- Για το πέρας: Brangan, ο.π., 158. Για τη γεωγραφική εξάπλωση: Brangan, ο.π., 156-157.
- O Brangan προτάσσει (1970, 157) στον Bliegen 1954, αλλά εκείνος κάνει λόγο για "κάθαρη προμηκναϊκή και πρώιμη μυκηναϊκή ερμηνεία". Για το μινωικό στοιχείο στην περιοχή: Hood 1984, 33-37.
- Brangan, ο.π., 158.
- Brangan 1968, και ο.π., 158. Hood, ο.π., 169. Warren 1973, 449.
- Μαρινάτος Μοκρόνησος, 1960, 152-158. Κορυμβόσι: Bliegen 1954. Αγρότητα: Σακελλαρίου 1966, 174-184. Soles 1992, 132-135.
- Είναι πολύ ενδιαφέροντα ούσατος η περιγραφή ενός από τους οθριμολογικούς κρητικούς κυκλικούς τάφους στον Άντα, που έχουν ανακαταστεί από τον καθ. Α. Ζέλιου και τον prof. P. Warren. "Στην περιοχή Άντα, ούσατος αποκάλυψε, κατά τους οθριμολογικούς επισκέψεις, ο θόλος. Ευχρηστική του καθ. Ζέλιου για άσπλη πληροφορία.
- Brangan 1970, 155.
- Brangan, ο.π., 158.
- Hammond 1960.
- Cavanagh & Laxton 1981, 131. Frizell & Santillo 1984, 45-52.
- Valimiri 1938, 207. Taylor 1964, 112.
- O Hood (Dickinson 1984: discussion) ισχυρίζεται ότι ο θόλος 1 της Περιστέρης δεν είχε ποτέ, προφανώς εκ παραδρομής, ο ανακατασκευασμένος (Μαρινάτος 1966, 208, 1961, 170) γρηναίος οθριμολογικός.
- Hood, ο.π., 171.
- The safe law: Cavanagh & Laxton, ο.π., 132. Σαμαϊκή δραστηριότητα, ο.π., 132.
- Μαρινάτος 1929, σ. 141. Pendlebury 1939, 64. Brangan, ο.π., 46.
- Warren 1973, 450.
52. Μυλωνάς 1964.
- Huxley & Cavanagh 1966 και 1984, 107-110.
- "The highest figures associated with any tholos are the minimum 16-17 identified in the bone material from the definitely early Tholos IV from the later Tholos III at Pylos". Ερμηνεύσει τον O. Dickinson 'την άσπλη πληροφορία.
- Evans A. 1964, εκ. 949, και "Isometric view of Temple Tombs" (Piet De Jong, στο τέλος.
- Ο περριβόλιος διάφορος ούσατος, παίζοντας πιθανώς οριστική ρόλο, θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι υπάρχει λίθινος θόλος στον τόφο. Για τον σκοπασμό όσων: Soles 1992, 133. Για τον δεύτερο όροφο: Σακελλαρίου 1966, εκ. 147 β.

24. Bliegen et al. 1973, 134. Dickinson 1977, 60. Hägg στον Dickinson 1984, 118: discussion.

25. Hood, ο.π., 168.

26. Μαρινάτος 1959, 175. Βοϊδοκόλλης: Κορρές 1983, 169-208.

27. Marinatos & Hirmer 1960, 91. Persson 1931, 144. Για την αντίθετη άποψη: Dickinson 1977, 60.

28. Persson 1931, Dickinson, ο.π., 61.

29. Vermuele 1964, 129.

30. Taylor 1964, 79-80.

31. Η Βοσκήϊ βλ.: Dickinson 1977, 61-65. Αγρότητα: Dickinson 1984, 117, 1989, 136. 1994, 226.

32. Brangan 1970, 152.

33. Άγ. Τράβος Β: Stefani 1933. Καυλίάρη I: Levi 1962. Άγ. Κυρίλλος: Σακελλαρίου 1992.

34. Υπόγειος θόλος: Brangan, ο.π., 153. Σαμουί: Brangan, ο.π., 154.

35. Hood, ο.π., 174.

36. Για το πέρας: Brangan, ο.π., 158. Για τη γεωγραφική εξάπλωση: Brangan, ο.π., 156-157.

37. O Brangan προτάσσει (1970, 157) στον Bliegen 1954, αλλά εκείνος κάνει λόγο για "κάθαρη προμηκναϊκή και πρώιμη μυκηναϊκή ερμηνεία". Για το μινωικό στοιχείο στην περιοχή: Hood 1984, 33-37.

38. Brangan, ο.π., 158.

39. Brangan 1968, και ο.π., 158. Hood, ο.π., 169. Warren 1973, 449.

40. Μαρτίν Μοκρόνησος, 1960, 152-158. Κορυμβόσι: Bliegen 1954. Αγρότητα: Σακελλαρίου 1966, 174-184. Soles 1992, 132-135.

41. Είναι πολύ ενδιαφέροντα ούσατος η περιγραφή ενός από τους οθριμολογικούς κρητικούς κυκλικούς τάφους στον Άντα, που έχουν ανακαταστεί από τον καθ. Α. Ζέλιου και τον prof. P. Warren. "Στην περιοχή Άντα, ούσατος αποκάλυψε, κατά τους οθριμολογικούς επισκέψεις, ο θόλος. Ευχρηστική του καθ. Ζέλιου για άσπλη πληροφορία.

42. Brangan 1970, 155.

43. Brangan, ο.π., 158.

44. Hammond 1960.

45. Cavanagh & Laxton 1981, 131. Frizell & Santillo 1984, 45-52.

46. Valimiri 1938, 207. Taylor 1964, 112.

47. O Hood (Dickinson 1984: discussion) ισχυρίζεται ότι ο θόλος 1 της Περιστέρης δεν είχε ποτέ, προφανώς εκ παραδρομής, ο ανακατασκευασμένος (Μαρινάτος 1966, 208, 1961, 170) γρηναίος οθριμολογικός.

48. Hood, ο.π., 171.

49. The safe law: Cavanagh & Laxton, ο.π., 132. Σαμαϊκή δραστηριότητα, ο.π., 132.

50. Μαρτίνος 1929, σ. 141. Pendlebury 1939, 64. Brangan, ο.π., 46.

51. Warren 1973, 450.

52. Μυλωνάς 1964.

53. Huxley & Cavanagh 1966 και 1984, 107-110.

54. "The highest figures associated with any tholos are the minimum 16-17 identified in the bone material from the definitely early Tholos IV from the later Tholos III at Pylos". Ερμηνεύσει τον O. Dickinson 'την άσπλη πληροφορία.

55. Evans A. 1964, εκ. 949, και "Isometric view of Temple Tombs" (Piet De Jong, στο τέλος.

56. Ο περριβόλιος διάφορος ούσατος, παίζοντας πιθανώς οριστική ρόλο, θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι υπάρχει λίθινος θόλος στον τόφο. Για τον σκοπασμό όσων: Soles 1992, 133. Για τον δεύτερο όροφο: Σακελλαρίου 1966, εκ. 147 β.

24. Bliegen et al. 1973, 134. Dickinson 1977, 60. Hägg στον Dickinson 1984, 118: discussion.

25. Hood, ο.π., 168.

26. Μαρινάτος 1959, 175. Βοϊδοκόλλης: Κορρές 1983, 169-208.

27. Marinatos & Hirmer 1960, 91. Persson 1931, 144. Για την αντίθετη άποψη: Dickinson 1977, 60.

28. Persson 1931, Dickinson, ο.π., 61.

29. Vermuele 1964, 129.

30. Taylor 1964, 79-80.

31. Η Βοσκήϊ βλ.: Dickinson 1977, 61-65. Αγρότητα: Dickinson 1984, 117, 1989, 136. 1994, 226.

32. Brangan 1970, 152.

33. Άγ. Τράβος Β: Stefani 1933. Καυλίάρη I: Levi 1962. Άγ. Κυρίλλος: Σακελλαρίου 1992.

34. Υπόγειος θόλος: Brangan, ο.π., 153. Σαμουί: Brangan, ο.π., 154.

35. Hood, ο.π., 174.

36. Για το πέρας: Brangan, ο.π., 158. Για τη γεωγραφική εξάπλωση: Brangan, ο.π., 156-157.

37. O Brangan προτάσσει (1970, 157) στον Bliegen 1954, αλλά εκείνος κάνει λόγο για "κάθαρη προμηκναϊκή και πρώιμη μυκηναϊκή ερμηνεία". Για το μινωικό στοιχείο στην περιοχή: Hood 1984, 33-37.

38. Brangan, ο.π., 158.

39. Brangan 1968, και ο.π., 158. Hood, ο.π., 169. Warren 1973, 449.

40. Μαρτίν Μοκρόνησος, 1960, 152-158. Κορυμβόσι: Bliegen 1954. Αγρότητα: Σακελλαρίου 1966, 174-184. Soles 1992, 132-135.

41. Είναι πολύ ενδιαφέροντα ούσατος η περιγραφή ενός από τους οθριμολογικούς κρητικούς κυκλικούς τάφους στον Άντα, που έχουν ανακαταστεί από τον καθ. Α. Ζέλιου και τον prof. P. Warren. "Στην περιοχή Άντα, ούσατος αποκάλυψε, κατά τους οθριμολογικούς επισκέψεις, ο θόλος. Ευχρηστική του καθ. Ζέλιου για άσπλη πληροφορία.

42. Brangan 1970, 155.

43. Brangan, ο.π., 158.

44. Hammond 1960.

45. Cavanagh & Laxton 1981, 131. Frizell & Santillo 1984, 45-52.

46. Valimiri 1938, 207. Taylor 1964, 112.

47. O Hood (Dickinson 1984: discussion) ισχυρίζεται ότι ο θόλος 1 της Περιστέρης δεν είχε ποτέ, προφανώς εκ παραδρομής, ο ανακατασκευασμένος (Μαρινάτος 1966, 208, 1961, 170) γρηναίος οθριμολογικός.

48. Hood, ο.π., 171.

49. The safe law: Cavanagh & Laxton, ο.π., 132. Σαμαϊκή δραστηριότητα, ο.π., 132.

50. Μαρτίνος 1929, σ. 141. Pendlebury 1939, 64. Brangan, ο.π., 46.

51. Warren 1973, 450.

52. Μυλωνάς 1964.

53. Huxley & Cavanagh 1966 και 1984, 107-110.

54. "The highest figures associated with any tholos are the minimum 16-17 identified in the bone material from the definitely early Tholos IV from the later Tholos III at Pylos". Ερμηνεύσει τον O. Dickinson 'την άσπλη πληροφορία.

55. Evans A. 1964, εκ. 949, και "Isometric view of Temple Tombs" (Piet De Jong, στο τέλος.

56. Ο περριβόλιος διάφορος ούσατος, παίζοντας πιθανώς οριστική ρόλο, θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι υπάρχει λίθινος θόλος στον τόφο. Για τον σκοπασμό όσων: Soles 1992, 133. Για τον δεύτερο όροφο: Σακελλαρίου 1966, εκ. 147 β.

The Question of the Origin of the Mycenaean Vaulted Tomb

Natassa Dakouri

Many scholars have dealt with the issue of the origin of the vaulted tomb, and the question whether it derives from Crete or mainland Greece is often involved in the general theoretical problem of the extent and nature of propagation of the Minoan civilization in the Aegean of the Middle and Late Bronze Age. The question of the origin of the Mycenaean vaulted tomb had indisputably been related with the more general issue of the "Minoization" of the Aegean, an issue which had become an open dispute in the bosom of the archaeological society during the years of "heroic" Archaeology. The Mycenaean vaulted tomb as a burial type prevailed mainly in mainland Greece. However, its construction presupposes an architectural dexterity which cannot be found there in the Meso-Helladic period, while it is highly possible that certain tombs in Messara on Crete - belonging to the Messara type - had been worked with a stone vault.